

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'ın İlanından Sonra Ermenilerin İhtidası ve İrtidadı

Zübeyde Güneç Yağcı*

İhtida, İslam dinini kabul etme, Müslüman olma anlamlarında kullanılmakta¹ olduğundan fıkıhın ve günlük kullanımın içerisinde çok fazla yer almış bir kelimedir. Kelime Arapça *hüdâ* (hedy, hidayet) kökünden türemiş olup sözlük anlamı *gerçeğe ulaşmak, doğru yolu bulmaktır*. En geniş ifadesi ile başka bir dinden birisinin mensup olduğu dini bırakması veya tamamen inançsız bir kişinin ise İslam dinini kabul etmesini ifade etmektedir². Zaten halk arasında İslam'ı seçen birisi için *hidayete erdi, Allah hidayet vermiş* gibi tabirler kelimenin yüklendiği anlamı ve fonksiyonu çok güzel bir şekilde ifade etmektedir. Bunun tersi bir durum için yani, kişinin İslam dinine aykırı hareket ettiğinde ise *Allah hidayet versin* denilmektedir. Böylece kişinin doğru bulacağına dair dilek dile getirilmektedir. Tabii ki İslam'ı seçen kişi için ise bundan sonra mühtedi kelimesi kullanılarak artık yaptığı iş ihtida veya hidayete erme fiilidir.

İslam dinine girişi ifade eden ihtida kelimesinin tam tersi dinden, İslam dininden çıkışı ise irtidâd kelimesi ifade etmektedir³.

İrtidâd kelimesinin manasını *dinden çıkma, dini terk etme din değiştirme* şeklinde tanımlamak mümkündür. Dinden çıkan, İslam dinini terk eden kimseye de mürted denilmektedir⁴. İrtidâd ve mürted kelimeleri ihtida ve mühtedi kelimeleri gibi İslam dinine özel kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti'nde de her iki kelime bu özel anlamları ile kullanılmış ve belgelerde yer almıştır. Osmanlı Devleti kurulduğu coğrafya ve yayıldığı alan itibarıyla birçok milleti ve dini kendi içerisinde barındıran bir devlettir. Buna rağmen tarihte -tabii ki kendi dönemi itibarıyla- en hoşgörülü devlet olarak değerlendirilmekteydi. Zira içerisinde barındırdığı bu kadar çeşitli millet ve dini yüzyıllarca bir arada yaşatmayı başarmıştır. Ancak dünyada bütün dinlerde olduğu gibi İslam dinine geçmek, ihtida etmek normal ve teşvik edilirken İslam dininden çıkıp başka bir dine girmek, mürted olmak kabul edilebilir bir olgu olarak karşılanmamış ve cezalandırılması gereken bir durum olarak değerlendirilmiştir⁵. Fakat Tanzimat Fermanından

(*) Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Öğretim Üyesi.

- (1) Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara 1998, s. 418.
- (2) Ali Köse, "İhtida", *TDVİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 554
- (3) Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 448; sadece İslam dinini terk etmek, başka bir dini kabul etmek değildir. Şifahi de olsa dini bir akideyi reddetmek, açıkça, fiilen Kur'an-ı Kerim'e saygısızca davranmak da irtidâd kapsamına dâhildir. Vehbe Zuhayli, *İslâm Fıkıhı Ansiklopedisi*, VII, İstanbul 1994, s. 462; Heffening, "Mürted", *İA*, VIII, İstanbul 1971, s. 812.
- (4) Ferit Develioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat*, s. 735; Heffening, "Mürted", s. 812; Mürted hukuki olarak gayrimüslimlerden farklıdır. Onlara verilen aman ya da zimmilik statüsü veya savaş esir gibi fidye karşılığı serbest bırakılmayacağı İslam fakihleri tarafından görüş birliği halinde kabul edilmiştir. İrfan İnce, "Ridde", *TDVİA*, XXXV, İstanbul 2008, s. 90.
- (5) "Kim İslam'dan başka bir din ararsa, ondan asla kabul olunmaz, ve o, ahirette en büyük zarara uğrayanlardır. Ayet-i Kerimesi gibi ayetler irtidâd suçunu işleyenlere ölüm cezasının verilmesinin tabanını oluşturmaktadır. Ali İmran, 3/85; İrtidâd suçunu işleyenler, mürted olanlar, toplum huzurunu bozan kişiler olarak görülmüşlerdir. Toplumsal düzeni bozmak yine topluma karşı işlenmiş en önemli suçlardan birisidir. Devletin görevi sosyal ve içtimai düzeni korumaktadır. Bu nedenle mürtedin cezasını ancak devlet verebilir. Adem Arslan, İlk Devir İslam Ceza Hukukunda *Hadd Cezalarının İnfazı*, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2008, s. 61. Hz. Peygamber'in *Dinini değiştireni öldürün*, dediği hadisi uygulamanın bir başka dayanağını oluşturmaktadır. Hatta Hz. Peygamber'in ölüm cezası verilebilecek üç suçtan birisi arasında irtidâd etmeyi saydığı rivayet edilmektedir. İrfan İnce, "Ridde", s. 89; Kur'an-ı Kerim'de irtidâd suçu ile ilgili ceza şekli belirtilmemektedir. Bu konuda geniş bilgi için bakınız: Murtaza Köse, *İslam Kamu Hukuku Konusu Olarak İrtidat ve Mürtedin Hükümü*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991; Sahip Beroje, "İslam Hukukunda İrtidat Cezasına Yeni Bir Yaklaşım", *İslam Araştırmaları Dergisi*, XVII/4, 2004, s. 308-323; M. Fatih Çalışır, "Conversion and Apostasy in the "Tanzimat State": Case of Selim Ağa", *Tarib Okulu*, Sayı: 5, Sonbahar 2009, s. 111-121.

sonra gelişen olaylar çerçevesinde durumun değiştiğini ve İslam dininden çıkanlar, mürted olanlar cezalandırılmamışlardır. Hatta bu tür vakalara başta İngiltere olmak üzere batılı devletlerin karışması sıradan bir olay haline gelmiştir.

Bu çalışmada amacım Tanzimat sonrası, tehcir öncesi ihtida ve irtidâd eden Ermenileri ele alarak, hangi şartlar altında ihtida ve irtidâd ettiklerini, devletin bu süreç zarfında olaylara bakış açısını ve Ermeniler ile Müslümanların bu olaylar karşısında ortaya koydukları tepkileri irdelemek olacaktır. Osmanlı arşiv belgeleri çalışmayı yapabilmek için vazgeçilmek kaynaktır. Çünkü yerelde ya da İstanbul'da meydana gelen bu olaylar kimi zaman merkeze yansımış, kimi zaman ise uluslararası mesele haline gelmiştir. Doğal olarak Osmanlı vatandaşı olan Ermeniler devletin diğer vatandaşları gibi yerelde halledilemeyen bütün meseleleri merkeze yansıtmışlardır. Bazı belgelerde ihtidanın ya da irtidâdın nedenleri üzerinde durulmamaktadır⁶. Çoğu zaman özellikle mahkeme kayıtları sebepleri sorgulamamakta⁷, olay özellikle siyasi, askeri ve askeri boyut kazandığında nedenler ortaya koyulmaktadır. Bu nedenle sebepleri veren belgeler üzerinden ihtida ve irtidâd olaylarını ele almaya çalışacağım.

Başka bir dinden ya da dinsiz birinin ihtida etmesi devlet tarafından her zaman iyi karşılanmış ve desteklenmiştir⁸. Toplu ihtida olayları Bosna, Arnavutluk gibi yerlerde görülmesine rağmen imparatorluğun diğer vatandaşları açısından çok da mümkün olmamıştır. Diğer bölgelerde bireysel ya da ailece ihtida olayları daha fazla görülmekte olup, Osman Çetin'in Bursa'da ihtida olaylarını ele aldığı çalışmasında XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar süreçte bin kişiyi bile bulmamıştır ki, Bursa İstanbul dışında en büyük şehirlerden birisi olarak büyük bir oran oluşturmamaktadır⁹. Bu ihtida ve irtidâd olaylarını ele alan son yıllarda epeyce çalışma olmasına rağmen konu imparatorluğun bütün vilayetleri için hala araştırmaya muhtaç durumdadır ve ça-

lışma gayrimüslimlerin tamamını değil sadece Ermenileri ele alması bakımından alana önemli katkı sağlayacağını düşünmekteyim¹⁰.

Osmanlı Devleti'nde ihtida edenler öncelikle kayıtlara geçirilmiştir. Zira ihtida etmek kendi kendine gerçekleşen bir olay olarak görülmemekle bütün toplumun –tabii ki yaşadığı mahallin- bu değişimi öğrenmesi, bilmesi ve ona göre hareket etmesi için herkesin huzurunda kişinin arzu ve niyetini

- (6) Marc David Baer, *IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul 2010, s. 41.
- (7) Sicillerdeki ihtida olaylarını en geniş şekliyle inceleyen çalışmalardan bir tanesi Osman Çetin'in Bursa'da ihtida olaylarını ele aldığı çalışmasıdır. Geniş bilgi için bakınız: Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları 1472-1909*, Ankara 1999.
- (8) Kanun-ı kadim üzere bir gayrimüslim İslamiyet'i kabul ettiğinde kendisine nev-müslim akçesi verilirdi. Eğer gayrimüslim divanda Müslüman olursa kendisine Müslüman alameti olarak bir destar ve mintan verilirdi. Ayrıca sünnet ve merhem akçesi adı altın 50 akçe de nakit para ita edilirdi. XVIII yüzyıldan itibaren bu bir takım elbise veya bedelinin verilmesi şeklinde uygulamaya devam edilmiştir. Zaten 1735 tarihli bir vesikada kadimden her ne verile gelmişse ona göre verilsin ifadesi bu durumu teyit etmektedir. İ. Hakkı Uzunçarsılı, *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Babriye Teşkilatı*, Ankara 1988, s.28-29. Hatta daha XV. yüzyılda mühtedilere destek olunması için II. Murad'ın vezirlerinden biri olan Hacı İvaz Paşa kurduğu vakıfta her gün iki dirhemlik meblağın mühtedi fonuna aktarılmasını şart koşmuştu. Havva Selçuk, "Tapu-Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli'de İhtida Hareketleri (1432-1482)", s. 95; Buna karşın özellikle Yahudi ve Rumlar Müslümanların irtidâd etmesi için çabalamaktaydılar. İbrahim Güler, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeniler: Gözlemler ve Düşünceler", *Hosgörü Toplumunda Ermeniler*, II, Kayseri 2007, s. 356.
- (9) Bursa'da ilk ihtida kaydı Ağustos 1467 tarihli olup, en sonucusu ise 1909 yılına aittir. Geçen süreç zarfında Bursa'da toplam 853 ihtida mahkeme kayıtlarına geçmiştir. Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri...*, s. 14.
- (10) Osmanlı Devleti'nde İhtida olaylarına dair yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri...*; Mehmet Şeker, *Osmanlı Belgelerinde İhtida Kavramı ve Mühtediler*, İstanbul 2007; Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2008; Havva Selçuk, "Tapu-Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli'de İhtida Hareketleri...", Alpaslan Demir, "Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda İhtida Hareketleri", *Gazi Türkiyat*, Sayı: 4, Ankara 2009, s. 199-205; A. Nükhet Adıyke "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriyet Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm", *XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002)*, II/1, Ankara 2006, s. 557-568; Ahmet Yigit, İzmir Şer'iyye Sicillerine Yansıyan İhtida Vakaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III/11, Kış 2010, s. 633-648; Esra Karadağ, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında (1800-1850) Anadolu'da İhtida Hareketleri*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2005; İlber Ortaylı, "Tanzimat Dönemi Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleleri I*, Ankara 2004, s.313-319; Bilal Yıldız, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Denizli'de Yaşanan Bazı İhtida Örnekleri Üzerinde Bir Değerlendirme", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Amasya, 2013, s. 106-120; Halide Aslan, "Osmanlı Son Döneminde Kosova'da İhtida (İslamlaşma Süreci) Üzerine Bazı Değerlendirmeler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 52:1, Ankara 2011, s. 165-188; Berke Torunoğlu, *Murder in Salonika, 1876: A Tale of Apostasy Turned into an International Crisis*, Bilkent University, Ankara 2009; Tijana Krstić, "Conversion", *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, 2008, s. 145-147; Ali Efdal Özkul, Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adası'ndaki İslamiyete Geçme (İhtida) Kadınların Durumu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III/13, 2010, s. 220-231.

açıkça beyan etmesi istenerek olayın mahkeme kayıtlarına geçirilmesine dikkat edilmiştir. Zaten mühtedinin gayrimüslim olarak daha önce vermekle yükümlü olduğu vergileri artık vermemesi gerektiğinden bu işlem bir anlamda zorunluluk arz etmekteydi¹¹.

İhtida etmenin belirli kuralları var idi. Öncelikle ihtidanın kadı huzurunda olması gerekmektedir. Herkesin huzurunda *Kelime-i şehadet* getirip Müslüman olmak istediğini şahitler huzurunda ikrar eden mühtediye Arapça bir isim verilir ve mühtedi erkek ise başına sarık sarılır, sünnet ettirilirdi. Artık Müslüman olmuştu¹². Mühtedi eğer kadın ise aynı şekilde muhtemelen yine kadı huzurunda Müslüman olduğunu ikrar etmesi gerekmektedir. Erkekler gibi onun da ismi değiştirilir ve yeni dinin gereği olarak isteği doğrultusunda genellikle Arapça isimler verilir. Tanzimat'tan sonra ihtida ile ilgili belirli hukuki usuller göz önünde tutulmak suretiyle sicillere geçirilmiştir. Bu hukuki usul sürecine uyulmadığı zaman hangi dinden din değiştiriyorsa o şehirde o dinin ileri gelenleri sürece ve usule uyulmadığı gerekçesi ile din değiştirmenin zorla yapıldığını, Müslümanların zorla bir kişiyi ihtida etmeye yönlendirdiğini iddia etmekteydiler. Osmanlı yönetimi çoğu zaman bu iddiaların doğruluğunun araştırılması ve sürecin *usul-u kaideye* uygun bir şekilde yürütülüp yürütülmediğinin incelenmesini yerel yönetimlerden talep ederdi. Çünkü Hıristiyanlar başta Ermeniler olmak üzere ihtida olaylarına çok sert tepki gösterebiliyorlardı. Bu nedenle mühtedinin resmen ihtidasını ikrar ettiği meclis huzurunda akrabalarının ve şehrin dini ileri gelenlerinden birinin mutlaka bulunması ve olaya şahitlik etmeleri şarttı. Mesela 1 Mayıs 1887 tarihli bir belgede Bağdat Vilayeti'nde bir Ermeni kızın Müslümanlar tarafından kaçırılarak *hüsn-ü rızası* dışında ihtida ettiğine dair Rusya Sefarethanesi'ne ve Ermeni Patrikliği'ne çekilen telgraflardan sonra olay incelenmeye başlanmıştır. Yapılan tahkikat sonucunda olayın hiç de Rusya Sefareti'nin ve Patrikliğin iddia ettiği gibi olmadı-

ğı, kızın ihtida için cebr ve zorlama görmediğini, tam tersine annesinin hazır bulunduğu Meclis-i Vilayette *hüsn-ü rızası* ile din-i İslam'ı kabul ettiği tespit edilmiştir¹³.

Tanzimat'tan sonra ise ihtida edecek kişiler için uygulanacak usul şu şekilde idi: Öncelikle ihtida etmek isteyen kişi Meclis-i İdare-i Vilayet'e bir dilekçe ile başvurarak Müslüman olmak istediğini bildiriyordu. Dilekçeye binaen Vilayet İdare Meclisi mühtedinin nizami sorgusunu yapıyordu. Bundan sonra öncelikle mühtedinin kimliği tespit ediliyor, hür, akıl ve balığ olup olmadığı araştırılıyor ve tabiiyeti belirleniyordu¹⁴. Akıl balığ olma ne zaman ve kaç yaşında olduğu ile ilgili yaş sorunu gündeme getiriliyordu. Çünkü *doğan herkesin Müslüman fıtrata üzerine doğduğu* hadisinden hareketle çocukların ihtidası kabul edilmekteydi. Ancak buna çocuğun ailesi, mensup olduğu dinin ileri gelenleri ve Avrupalı devletler karşı çıkmaktaydılar. 1849 yılında Tokat'ta 12 yaşında bir Ermeni çocuğun yaşının küçük olduğu için ihtidaya zorlandığını iddia edilmiştir. Mühtedi Ahmed Meclis'te yeniden yapılan sorgulamasında bir hafta önce Müslüman olduğunu ve kimse tarafından zorlanmadığını ikrar etmiştir. İtirazlar bu defa Ahmed'in yaşı üzerinde yoğunlaşmıştır. Konuyla ilgili fetvâda *yedi yaşındaki çocuğun İslam'ı sabihdir* denilmiştir. Ahmed'in bu fetvâ çerçevesinde ihtidasının şer'i olduğu Dersaadet'e bildirilmiştir¹⁵. Bu olaydan üç yıl önce 1846 yılında Diyarbakır'ın Direk Kazası'nda 10 yaşında bir Ermeni kızın ihtidası uzun bir süreçten sonra kabul edilmiştir.

- (11) Bilal Yıldız, "Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Denizli'de Yaşanan Bazı İhtida Örnekleri Üzerinde Bir Değerlendirme", s. 111; Mesela üzerinde cizye borcu olan bir gayrimüslim ihtida ettiğinde borcu silinirdi. Kamil Çolak, *XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtida Hareketleri*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2000, s. 81; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Döneminde Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 136; Son yıllarda yapılan araştırmalar cizye vergisi gibi vergilerin din değiştirmek için mutlak neden oluşturmadığını ortaya koymaktadır. Din değiştirmek için çok daha fazla saikın bir araya gelmesi gerekmektedir. Abdullah Saydam, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Ermeni Nüfus ve Cemaatler Arası İlişkiler, *Hosgörü Toplumunda Ermeniler*, I, Kayseri 2007, s. 140.
- (12) Melek Öksüz, 1746-1789 *Tarihleri Arasında Trabzon'da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2004, s. 227.
- (13) BOA. DH. MKT., 1415/36, DH. MKT., 1420/47.
- (14) Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri...*, s. 5.
- (15) Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, s. 30.

Patrikhane'nin kızın yaşının sekiz olduğunu iddia ettiği olayda kızın İslamiyet'e meylettirildiği ve bu nedenle kendi arzusu ile din değiştirmedeği ve yaşının küçük olması üzerinde durulmuştur. Anne babası da aynı hususlara dikkat çekmektedir. Fakat belgede on yaşında olan kızın yaşının ergenlik çağının başında (hadisü's-sinn) olması hasebiyle anne babasının istekleri hemen kabul edilmeyerek yanında kendi milletinden birileri olmak kaydıyla İstanbul'a gönderilmesine karar verilmiştir. Buna rağmen İslamiyet'i kabulde ısrar ettiği görülmektedir¹⁶. Livane Kazası ahalisinden bir Ermeni çocuk da aynı gerekçelerle ile şikâyete konu olmuştur. Çocuğun ihtida süreci yeniden başlatılmıştır¹⁷. Çocuk muhtemelen 15 yaşın altında olmalıdır. Çünkü yüz yılın sonuna kadar genellikle 15 yaşın altındakiler çocuk olarak kabul edilmiştir. Yüzyılın sonlarına doğru 15 yaşın altındaki çocukların ihtidalarının ertelendiği görülmektedir. Nitekim 1909 yılında Üsküdar'da Ermenilerden 13 yaşında bir kızın ihtida için başvurusu 15 yaşına gelmediği gerekçesi ile tehir edilmiştir¹⁸. Sonradan kati yaş sınırı getirilmiş olup, bu yaş 21 olarak belirlenmiştir¹⁹. Tehcirden sonra ise ihtida etmek isteyenler için Emniyetten haklarında bir muamele olup olmadığının sorgusu yapılmaya başlanmıştır²⁰.

Bir sonraki aşama ihtida eden kişinin kendi arzusuyla ihtida edip etmediğinin tespitiydi²¹. Zira aileler ve mensup olduğu dinin ileri gelenleri zorla, kaçırılmak suretiyle din değiştirmeye kişinin zorlandığını iddia etmekteydiler. Belgelerde bunun için cebr (zorlama, zor), iğfal (kandırma, aldatma), tergib (isteklendirme, rağbet ettirme), kelimeleri kullanılmaktadır. Sonra mühtediye *Kelime-i şehâdet* teklif ediliyordu. Bütün bu sorgulama ve işlemler bizzat valinin veya kaymakamın huzurunda, onların başkanlığında bir heyet tarafından yapılıyordu. Tabii ki mecliste ihtida eden kişinin akrabaları, Milletleri muhahasları, kocabaşının hazır bulunmaktaydı²². Fakat her yerde bir milletin temsilcisi

olmayabiliyordu. Rodos'ta ihtida eden Sirozlu Ermeni Vartan veled-i Nikos'un ihtida sürecinde böyle bir durum ortaya çıkmıştır. Bir gemide çalışan Vartan, Rodos limanına geldiğinde İslam ile müşerref olduğunu belirten bir istidayı yetkililere vermişti. Geminin kapitanı İbrahim bir tekere ile isteği beyan etmiş ve böylece ihtida süreci başlamıştır. Vartan Meclis-i Kebir'de İslami cebr ve birinin meyli ile değil öteden beri *bülâsa-yı* iştiyakı olduğu için kendi arzusu ile Müslüman olduğunu beyan etmiştir. Meclis kararını gözen geçirmesi için Vartan'a 10 gün süre vermiştir. Ancak bir sorun vardır ki, o da Rodos Adası'nda Ermeni milleti olmadığından meclise katılmayacaklardır. Bunun üzerine 10 gün sonra Vartan yeniden ihtida etmek istediğini beyan edince bu defa Ermeni milleti ileri gelenleri yerine Hıristiyan metropolidi, Meclis-i Kebir azasından millet başı Atnos, Meclis-i ticaret azasından Nikola ve Kemahlı Maydaros adında bir Hıristiyan'ın da buldukları mecliste ihtida etmiştir²³.

Sorgulama bittikten sonra ihtida eden kişi mahkemeye gönderilerek bütün bu işlemler şahitlerin huzurunda orada da tekrarlanıyor ve *bi't-tav' ve ve'r-rıza* ile eski dininden teberi ettiği ve İslamiyet'i kabul ettiği belirlendikten sonra yeniden Kelime-i şehâdet teklif

(16) Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, s. 152-153.

(17) BOA. HR. MKT., 176/41 Aralık 1856.

(18) BOA. ZB., 395/72; 312/78, 10 Temmuz 1909; Tokat Dere mahallesinde meydana gelen ihtida olayında Ermeni milleti reisi çocuğun hem 7-8 yaşında ve küçük olduğunu hem de kız kardeşine olan kavgası nedeniyle Müslüman olmaya karar verdiğini iddia etmişlerdir. Yapılan tahkikat sonucunda Bedos'un 12 yaşında olduğu, 7-8 yaşında olsa da şer'an Müslüman olmasında bir engel olmadığı belirtilmiştir. Bedos sorgusunda ihtidasında ısrar etmiştir. Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, s. 154.

(19) Yirmi bir yaşından gün almış olmalıdır. Mehmet Şeker, *Osmanlı Belgelerinde İhtidâ Kavramı...*, 41.

(20) Temmuz 1916 yılında İstanbul'da bir Ermeni kadın Müslüman olmak için arzuhal sunmuş ve şerait-i ihtidası caiz görülmüştür. BOA. DH. EUM., 26/19; Bir ay önce Haziran 1916'da ise İstanbul'da yaşayan Simkeş Agob oğlu Arşak ihtida için başvuruda bulunmuştur. Aynı şekilde muamele-yi icrasında sorun olmadığından sürecin başlamasına karar verilmiş olmalıdır. BOA. DH. EUM., 22/45; Aynı uygulama sadece İstanbul'da ikamet eden Ermeniler için geçerli değildir. Eylül 1915'te Harput'ta bir Ermeni kadın ihtida için arzuhal verdiğinde şartlarının uygun olduğu bildirilmiştir. BOA. DH. EUM., 71/42; Daha geç bir tarihte 1918 yılında ise Bitlis'te Artin oğlu Haçin kabul-u İslamiyet için başvuruda bulunduğu aynı türden inceleme yapılması istenmiştir. BOA. DH. UMUM., 64/63.

(21) BOA. DH. MKT., 2036/59, 28 Aralık 1892.

(22) Livane Kazası'ndaki çocuğun ihtidasında akrabaları, millet muhahasları bulunmuştur. BOA. HR. MKT., 176/41, Aralık 1892.

(23) BOA. HR. MKT., 128/11, 17 Eylül 1855.

ediliyordu. Mahkeme kayıtlarında yer alan bilgilere göre mahkemede herkesin huzurunda *kelimeteyn-i şehâdeteyn-i tekellüm* edince isteği doğrultusunda İslami isim veriliyordu. Artık son merhaleye ihtidanın ilamı bütün tafsilatı ve tarihi ile birlikte sicile kaydedilme aşamasına gelmiş oluyordu. Mahkeme ayrıca işlemin bittiğini mühtedinin kendisine de bildiriyordu²⁴. İhtida ilamlarında mühtedinin baba adı, eski ve yeni adı, kendi arzusu dâhilinde dinini terk ve İslam'ı kabul ettiği ve en sonuna ise tarih mutlaka yazılmaktaydı. Bazen ise ihtida edenin yaşı, milliyeti ve şahitler de yazılırdı²⁵.

Tabii ki ihtida olaylarına milletlerin baskısı hemen her zaman olumlu ve hoşgörülü olmuyordu. Kimi zaman bu tepkiler ölümle sonuçlanabiliyordu. 24 Mayıs 1891'de Yozgat Kazası'nda bir Ermeni kadın ihtida ettiği için Ermeni papaz tarafından zorla evinde tutulmuştur²⁶. Muş'ta 25 Mart 1894'te ihtida eden ve Zeynep ismini alan bir Ermeni kadına ise eski dindaşlarının işkencesine maruz kalmıştır. İkinci namazını kılmak üzere abdest almakta iken 25 kişinin saldırısına uğramıştır. İşkence yaptıkları Zeynep Hanım'ın feryadı üzerine anlaşılmış ve Müslümanlar tarafından kurtarılmıştır. Bir yıllık soruşturma sonucunda olaya karışanlardan 15 kişi yakalanarak adliyeye sevk edilmişlerdir²⁷. Bedeni işkencelerin yanı sıra psikolojik baskı da yapabiliyorlardı. Temmuz 1895'te bu neviden bir olay Karaman'da meydana gelmiştir. Karaman'da ihtida ederek Ayşe adını alan Ermeni kadının çocukları yine kendi milletinden Ermeniler tarafından alınmış ve Konya'ya götürülmüşlerdir. Buradaki amaç hem kadına baskı yapmak hem de çocukların da İslamiyet'e geçişini engellemektir. Çünkü anne-baba ihtida ettiğinde reşit olmayan çocukların annesine verilmesi yönünde İslam âlimlerinin görüşü vardır²⁸. Ermenilerin ihtidaya karşı en büyük tepkilerinden biri de 1909 yılı Mart ayında Muş'un Varto Kazası'nda Müslüman ile evli Ermeni bir kadının ihtidası sı-

rasında yaşanmıştır. Kadının belki de çocuklarının yaşamaması Ermeni cemaatine ihtida için gerekçesinin kalmadığını düşündürmüş olmalıdır. Kadın Ermeniler tarafından derdest edilmiştir. Bunun üzerine kocasının da ihbarı ile kadın kurtarılmış ve ihtidasında sabit olduğunu meclisin huzurunda yeniden ikrar etmiştir. Fakat Ermeni murahhası kadının götürüldüğünde Hıristiyan olduğu söylediğini beyan etmesi durumu değiştirmeye kâfi gelmemiştir. Ermeniler bunun üzerine dükkânlarını açmamışlardır. Hatta 800 kadar Ermeni kazada bir araya toplanmaya başladığında eğer, mala ve cana zarar vermeye teşebbüs ederlerse askeri tedbir alınması gerektiği kaza kumandanına bildirilmiştir²⁹. Bir başka olayda ise Halime ve Kocası Süleyman cebren ihtida ettikleri iddialarının geçersiz olması üzerine kendi milletlerinden bazıları Halime'yi hapsedmişlerdir. Süleyman ise darp edilmekten kurtulamamıştır³⁰. Bazıları ise bazen baskılara dayanamamış ve irtidâd etmek zorunda kalmıştır. Erzurum'da sekiz ay önce ihtida eden Ermeni Ayşe bunlardan birisidir. Ayşe Ermeniler tarafından evinden alınarak tehdit edilmiştir. Belgede nereye götürüldüğü kaydedilmeyen Ayşe sonunda tehditlere boyun eğmek zorunda kalarak irtidâd ettiğini beyan etmiştir. Fakat Ermeni murahhaslarının da bulunduğu Meclis-i Vilayette yapılan sorgulamada suikasta uğramamak için irtidâd

(24) Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri...*, s. 5-6; Adana Vilayeti'nin Hassa Kazası'na bağlı Akyaz (?) köyünden Çiçek hanım ihtidası sırasında Kaymakam Ali Akif Efendi ve Naib Ali Efendi usule uygun süreci gerçekleştirmedikleri tahkikat sonucu anlaşılmıştır. Mühtedinin İskenderun tarihiyle İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir. BOA. DH. MKT., 1840/116, 26 Mayıs 1892.

(25) Ali Açikel, "Şer'iyye Sicillerine Göre Tokat'ta İhtida Hareketleri (1772-1897)", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 23, Erzurum 2004, s. 174.

(26) BOA. DH. MKT., 1835/98.

(27) BOA. HR. SYS., 2755/36, 17 Mart 1895.

(28) Ayşe Özdemir Kızılkan, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı İhtida Olaylarına Gayr-i Müslimlerin Tepkisi: İşkence ve Zulümler", *Tarih Okulu*, Sayı: 13, (Sonbahar-Kış 2012), s. 44; Bu neviden olaylar sadece Ermeniler arasında yaşanmıyordu. Rumlar da ihtida edenlere karşı Ermeniler gibi sert tepki gösterebiliyorlardı. Bafra'nın Selamaleyk köyünde ihtida eden Lefter Kaz (?), adında bir kadının evi Hıristiyan eski dindaşları tarafından ateşe verilmiştir. Hatta Hıristiyan ahali yangın sonucu evden çıkmak zorunda kalan nü kişileri öldürmüşlerdir. Olaya neden olanlar daha sonra yakalanarak haklarında gerekli işlemler başlatılmıştır. Ayşe Özdemir Kızılkan, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı İhtida Olaylarına Gayr-i Müslimlerin Tepkisi...", s. 44.

(29) BOA. DH. MKT., 2768/36.

(30) BOA. DH. TMİK. M., 125/54.

ettiğini söylediğini, hala Müslüman olduğunu açıkça dile getirmiştir³¹.

Devlet mühtedilere yapılan bu saldırılar karşısında gerekli tedbiri almak için elinden geleni yapmaya gayret etmiştir³². Madde desteğinin haricinde yukarıdaki olayların meydana gelmemesi, hayatı tehlikeye maruz kalmamaları için devlet mühtedilerin başka mahallere naklinin yapılması ve maiyetlerinin sağlanması için gerekli tedbirleri almaya çalışmıştır³³. Mühtedilere en büyük tepkiyi mühtedinin eski dininin ileri gelenleri yapmakta idiler ki, devlet öncelikle onların durumu kabullenmeleri ve mühtediye zarar gelebilecek hal ve hareketleri desteklememeleri için onların ikna edilmelerini sağlamaya çalışmıştır. İhtida sürecinde mühtedinin mecliste sorgulanması sırasında Ermeni Hıristiyan ileri gelenlerinin bulunulmasının istenmesi bu amaçla hizmet etmek için olmalıdır³⁴.

İhtida sürecini özellikle gençler arasında durdurmak için şiddetin yetmediği durumlarda yaş hususu kullanılmıştır. Buna dair bir olay Adana'da yaşanmıştır. Vartani'nin(?) kızı ihtida etmek üzere başvurduğunda Annesi kızının on yaşında olduğunu ve zorla kaçırılarak Müslüman yapılmaya çalışıldığı iddiası ile patrikliğe başvurmuştur. Adana vilayetinden gelen cevabi yazıda kızın on yaşında değil on yedi yaşında olduğu üzerinde durularak, muamele-yi ihtida sürecinin usulüne uygun bir şekilde yapıldığını merkeze bildirmiştir³⁵.

Her zaman halktan kişilerin ihtidası ve Ermeni din adamlarının buna tepkisi ile gerçekleşen olaylar yaşanmamıştır. Tam tersine Ermeni din adamlarının ihtidasının sözkonusu olduğu vakalar mevcuttur. Bu durumda ihtidaya itiraz sürecin işlemesine dair aksaklıklar, ya da zor kullanarak ve meylettirmek suretiyle kişinin mühtedi olduğuna dair argümanlar geçersiz olmaktadır. Çünkü Hıristiyanların ve milletin önde gelen kişileri arasında yer alan rahipler din-i İslam'ı araştırarak ve hidayet nasip olduğu için kabul ettiklerini ifade etmektedirler. Nitekim Sivas'ta

1847'de ihtida eden papazlardan birisi Allah'ın hidayeti ile Müslüman olmayı seçtiğini ve kendisine din-i İslamın telkin edilmesini talep etmiştir³⁶. Ermeni papaz Agob'un İslamiyet'i kabul süreci ise öğrenme ve araştırma sonucunda gerçekleşmiştir. Agob sorgusunda ihtidasına karşı çıkan ve onu vazgeçirmeye çalışan millet reisi ve diğer ileri gelenleri reddettikten sonra Kocabaşı ve rahiplerin huzurunda Müslüman olmak istemesinin gerekçesini "İslamiyet'in lekesiz yumurtası çok zamandır gönlünün yuvasında vücudun yakışanı ve imanın yükseğe uçan kuşu, varlık kalbinin süsü ise de felsefi bazı sebeplerden dolayı şimdiye kadar düşünce alanında kalmış, uçuramamış ve bu kez Sivas'a gelişinde birdandan yönlendirme ve destekleme olmadan ve kimsenin eli ve etkisi olmaksızın doğruluk

(31) BOA. DH. İD., 116/7, 31 Ocak 1911; Bu neviden olaylar sadece Tanzimat'tan sonra yaşanmamıştır. Balıkesir'de Ermeni Mardos'un oğlu babasının ihtida etmesinin diye kendisini bağladığını, fakat sonunda kurtularak Müslüman olmak istediğini bildirmiştir. Yapılan tahkikatta çocuğun akıl, balığe erdiği tespit edilmiş ve Kelime-i şahadet getirerek Müslüman olmuştur. İsmail Hakkı Mercan, "Şer'iye Sicillerine Göre Balıkesir Ermenilerinin Sosyal Yaşantısı ve İhtida Eden Ermeniler", *Hosgörü Toplumunda Ermeniler*, II, Kayseri 2007, s. 422.

(32) Şam ahalisinden olup Kastamonu'ya gelerek ihtida eden mühtedi Karabet'in sıkıntı çekmemesi için uygun bir yerde iskân edilmesi ve geçimi için gerekenin yapılması Kastamonu valisine gönderilen şukkada açıkça ifade edilmektedir. Hatta Karabet'e gereken saygının gösterilmesi üzerinde önemle durulmaktadır. Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, s. 148.

(33) Biga Kazası'nda Askoli(?) adında Ermeni bir kadın mahalle meclisinde Müslüman olduğunu beyan etmesi üzerine Ermeniler zorla ihtidayı kabul etmek zorunda kaldığını yetkililere bildirmişlerdir. Kadın, kocası ve rüesa-yı millet huzurunda İslamiyet'i kabul ettiğini açıklaması bile yeterli olmamıştır. Ermeni ileri gelenleri kadının birkaç gün kendilerine teslimini istemişlerdir. Fakat bu istek kadının da kabul etmemesi nedeniyle reddedilmiştir. Meclisçe belirlenecek bir yerde ikamet ettirilmesine karar verilmiştir. BOA. HR., MKT., 283/67, 11 Ekim 1858; Erzurum'da Ayşe Ermeniler tarafından tehdit edilince bir başka mahalle yerleştirilmiş ve kendisine maaş bağlanmıştır. BOA. DH. İD., 116/7, 31 Ocak 1911.

(34) 1857 yılında Erzurum'da yaşanan olay devletin sorguda meclisin toplanmasına ve mühtedinin akrabalarının bulunmasına nedenli özen gösterdiğinin delili olarak ele alınmalıdır. İngiltere Konsolosu 28 Nisan 1857 tarihli yazısında Ermeni kızın memurların dikkatsiz davranması nedeniyle kendi millet başına veya akrabalarına üç gün teslimi ve sonra da ikrarının alınması usulüne riayet edilmediğini beyan etmiştir. Yapılan tahkikat neticesinde konunun konsolosun ifade ettiği gibi olmadığı sürecin usulüne uygun yürütülmeye çalışıldığını, öyle ki, meclis üyelerinden bazılarının eksik olması hasebiyle sorgusunun yapılmadığına dikkat çekilmiştir. Erzurum valisinin durumu izah ettiği 1 Temmuz tarihli yazısında devamla Meclis toplanıncaya kadar kızın şiddetle karşı çıkması nedeniyle ailesi ve akrabalarına teslim edilemediğini, ancak güvenilir birisi olan Derviş Halil Baba'nın evinde milletinden kim gelirse gelsin nasihat etmesi şartıyla kalmasının sağlandığı belirtilmiştir. Nihayet eksiksiz toplanan meclisteki sorgulamaya bu defa da kızın babası gelmemiştir. Vali, annesinin kızının kendisine verilmesini istediğini, fakat kızın feryat, figan beni burada öldürün ama anneme teslim etmeyin diyerek annesiyle gitmediğini yazıda açıkça ifade etmiştir. Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, s. 161.

(35) BOA. DH. TMK.M., 58/44, 30 Ağustos 1898.

(36) Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, s. 31.

ve samimiyetle yüce İslamiyet alanına girdiğini, kendisinin doğru ve yanlış ayırt etmeye gücü yeter ve şerefli İncil âlimlerinden olduğunu...” belirterek duygu ve düşüncelerini tafsilatıyla izah etmiştir³⁷.

Din değiştirmek basit bir olay olarak algılanmamalıdır. Din değiştirmek demek yaşam biçimini değiştirmek anlamına gelmektedir. Hatta çoğunlukla yerini yurdunu terk etmeyi, eski hayatını tamamen geride bırakmayı, ailesini ve dostları ile ilişkilerini kesmeyi göze almak demektir³⁸. Bu nedenle Müslüman olarak yaşamaya karar verenler için eski dininin mensuplarınca gösterilen tepkilerin aşırıya kaçması durumunda hayat yaşanmaz hale gelebilmektedir³⁹. Bu değişime ayak duramayan ya da bazı sebeplerden dolayı din değiştirmek zorunda kalanlar bir süre sonra kendi istekleri ile eski dinlerine geri dönmüşler yani irtidâd etmişlerdir. İrtidâd vakalarının çok çeşitli sebepleri vardır. Bunlardan birisi kendi milletinin baskısıdır. Ancak böyle durumlarda yani, kendi milletinin baskısı ile irtidâd edenler Mecliste yeniden sorgulamaları yapıldığında baskı ile irtidâd ettiklerini, İslamiyet’i kabulden asla vazgeçmediklerini beyan ederek ihtidalarında sebat göstermişlerdir⁴⁰.

Fakat bütün bunların dışında kendi isteği ile ihtida ettikten sonra yine kendi isteği ile irtidâd edenler vardır. Tanzimat’tan önce irtidâd olaylarına sıcak bakılmayıp idam ile cezalandırılılabiliyordu. İrtidâda toplum huzurunu bozan bir olay olarak bakılıyordu. Bu her zaman idam cezası verildiği anlamına gelmemekle birlikte din değiştirmek demek ihtida etmek demektir. Fakat bazı irtidâd olaylarında, Yanbolu’da olduğu gibi ölüm cezası değil hapis cezası uygun görülmüştür. Yanbolu Kazası’na bağlı Leskendire (?) köyünden Bato acemi oğlanı olunca Müslüman olmuş ve yedi yıl sonra irtidâd etmiştir. Bato’nun hapsedilmesine karar verilmiştir⁴¹.

Osmanlı Devleti, 28 Mart 1844 tarihinde Avrupa devletlerine yazılı olarak bir taahhüt ile irtidat eden mürtedlere ölüm cezası verilmeyeceğini bildirmesi ile irtidâd bir suç

olmaktan çıkmamış, fakat katli cezası kaldırılmıştır⁴². Ermeni Avakim, Selanik’te katip Muhiddin’in irtidâd suçuyla ölüm cezasına çarptırılmaları Avrupa devletlerinin tepkisine neden olmuş, ancak padişahın verdiği taahhütle yatışmıştır. Emeni Avakim olayına özellikle İngiltere müdahil olmuştur⁴³. Çünkü Avakim, İngiltere Sefareti hademelerinden birinin akrabasıdır. İngiltere elçisi Stratford Canning tarafından Sadrazam’a ve Hariciye Nazırı Baştercüman’ı Pisani vasıtasıyla *merhamet-i seniyye* buyrulması için başvuruda bulunulmuştur⁴⁴. Hâlbuki Avakim’in ihtidası 1842 yılında kendi isteği ile aklı başında ve reşit olduğu için kabul edilmiştir. İhtida Mahmut Paşa Mahkemesi’nin vekili Esseyid Hasan Refet Efendi tarafından tasdik edilmiştir. Kendi talebiyle adı Mehmed olarak değiştirilmiştir. Olayın şahitleri mahkeme ilamında yer almaktadır. Buna göre Avakim’in ihtidasına Elhac Yusuf bin Mehmed ve Mehmed bin Hüseyin şahitlik etmişlerdir⁴⁵. Bir süre

(37) Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, s. 33.

(38) Din değiştirmenin nedenleri hakkında geniş bilgi için bakınız: Osman Çetin, *Sicillere Göre Bursa’da İhtida Hareketleri...*, s. 58-72.

(39) Hatta ölümlü sonuçlanan vakaların olması bu duruma örnek gösterilebilir. Ayşe Özdemir Kızılkıran, “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı İhtida Olaylarına Gayr-i Müslimlerin Tepkisi...”, s. 44.

(40) BOA. *DH. İD.*, 116/7, 31 Ocak 1911.

(41) Bato irtidâd ettikten sonra evlenmiş ve oğlu kızı olmuştur. *12 Numaralı Mübimme Defteri (978-979 / 1570-1572) Özet-Transkripsiyon ve İndeks*, I, Ankara 1996, Hüküm 996, s. 162, 29 Safer 979.

(42) Selahittin Özçelik, “Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)”, *OTAM*, Sayı: 11, Ankara 2000, s. 418; Celal Erdönmez, “Ser’iyye Sicillerine Göre Tanzimat Dönemi’nde Kıbrıs’ta Bir İrtidat ve Tanassur Vakası”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, X/1, s. 105.

(43) Stratford Canning, olaydan istifade ederek, hem Osmanlı Devleti’ndeki gayrimüslimlerin sempatisini kazanmak suretiyle devletin itibarını düşürmüş olacaktır. Diğer taraftan kendi kariyeri için fırsat yakalarken İngiltere’nin nüfuz kazanmasına katkı sağlayacaktır. Turgut Subaşı, *Bir Osmanlı Ermenisi’nin İrtidat Olayı ve Avrupa Devletlerinin Tepkisi*, *Taribte Türkler ve Ermeniler*, IV, Ankara 2014, s. 108.

(44) Selahittin Özçelik, “Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)”, s. 359.

(45) Avakim’in Müslüman olduğuna dair ilâm 12 Mart 1842 tarihlidir. BOA. İ. MSM, 63/1823, lef 2; İngiltere’nin İstanbul’daki Büyükelçiliğinin Resmî Sekreteri Alison’un raporuna göre Avakim, olaydan bir buçuk yıl önce içkili bir şekilde komşuları ile kavgaya girmiş ve 500 değnek ceza almıştır. Cezadan kurtulmak için ve sarhoşken ihtida etmiştir. Birkaç gün sonra pişman olmuş ve Suriye’ye gitmiştir. Haziran 1843’te tekrar İstanbul’a dönmüştür. Kız kardeşinin evinden çıkarken Kolağası Mustafa tarafından görülerek irtidâd ettiği gerekçesiyle yakalanmıştır. Fransız Seyyah Gerard de Neval ise Avakim’in ihtida etmesinin sebebinin çok daha farklı bir boyuta taşınmıştır. Neval’e göre Avakim üç yıl önce Müslüman bir kadın ile zina yaparken yakalanmıştır. Gayrimüslimler böyle durumlarda ölümlü cezalandırılırken bekâr Müslümanlar dayak cezasına çarptırılmaktadır. Avakim ölümden kurtulmak amacıyla ihtida etmiş ve sonra pişman olmuştur. Yunan adalarına giderek orada eski dinine rücu’ etmiştir. Aradan geçen üç yıllık süreçte olayın unutulduğunu düşünerek İstanbul’a geri dönmüş ve mürted olduğu için yakalanmıştır. Turgut Subaşı, *Bir Osmanlı Ermenisi’nin İrtidat Olayı...*, s. 110-111.

sonra Avakim yine kendi isteği ile irtidâd etmeye karar vermiştir. Mesele de bundan sonra başlamış ve Avakim'in ölüm cezasına çarptırılması ile son bulmuştur. Ölüm cezasından kurtulmasının tek yolunun yeniden ihtida etmesidir ve durum tüm açıklığı ile İngiltere elçisine bildirilmiştir⁴⁶. Eğer ihtida ederse tövbesinin kabul edileceği üzerinde özellikle durulmuştur⁴⁷. Ancak Avakim, irtidâd kararından vazgeçmemiştir⁴⁸. İngiltere Elçisi Stratford Canning'in de hatıralarında yer verdiği Avakim, şer-i şerif gereği idam edilmiştir⁴⁹.

Avakim'den sonra irtidâd edenler vardır. Buna dair Osmanlı Arşivi'nde birçok belge mevcuttur. Ele aldığımız Ermenilerin irtidâd etmesinin nedenlerinden birisi Ermenilerin isyanlarından sonra hayatlarını kurtarmak üzere bu yola başvurmalarıdır. Durum düzelince yeniden eski dinlerine dönmek istediklerini beyan etmişlerdir. Bu olaylardan birisi Malatya'da Kasım 1895'te başlayan olaylardır. Malatya Hekimhan'da yaşayan Ermenilerden 70 hane belgenin diliyle ifade edecek olursak *Ermeni İğtişâş zamanında* İslamiyet'i kabul ettiklerini bildirmişlerdir. Bunlardan altı kişi dışında herkes eskiden olduğu gibi Katolik mezhebine rücu' etmişler ve bir de Katolik papaz talep etmişlerdir⁵⁰. Bu neviden olaylar Gaziantep, Urfa ve Birecik ahali arasında da meydana gelmiştir. Bu defa Ermeniler İslamiyet'i kabul etmekle birlikte Halep'e göç etmeyi tercih etmişlerdir. Onlardan birisi olan Karabet Şahbazyan'ın bir oğlu olaylar sırasında ölmüştür. Aslen Tokatlı olan Karabet olaydan 20 yıl önce Birecik'e gelip yerleşmiş ve orada iş kurmuştur. Halep'te yeniden hayat kurması ve geçimini temin etmesi zor olmuş olmalı ki, Birecik'e geri dönmek istemiştir. Fakat irtidâd ettikleri için geri döndüklerinde Müslümanların kendilerine iyi davranmayacakları gerekçesiyle İstanbul'a gitmeleri uygun görülmüştür⁵¹.

Yine Malatya Hekimhan'ında isteği dışında mühtediler olduğu Ermeni ileri gelenleri tarafından hükümete bildirilmiştir.

Müslümanların evlerinde mevkuf bulunan 11 Ermeni kadın Fransa Sefareti'nin de araya girmesi ile akrabalarının yanına gitmek istediklerini bildirmişlerdir. Yapılan tahkikat neticesinde bu kadınlardan birinin vefat ettiği, birinin bölgedeki Katolik rahibe teslim edildiği anlaşılmıştır. Geri kalan dokuz kadının Müslüman olarak kalmak istedikleri Malatya Ermeni murahhasına bildirilmiştir. Fakat murahhas, kadınların Malatya Meclis-i İdaresi'ne davet edilerek herkesin huzurunda ihtida ettiklerini ikrar etmelerini istemiştir. Tabii ki bu süreç zarfında ve irtidâdı tercih eden kadınlara Müslümanların müdahalesinin önleneyeceği yönünde teminat verilmesi gerektiği üzerinde özellikle durulmaktadır⁵². Devletin bu gibi olaylarda Ermenilerin isteklerini göz önünde bulundurduğu ve iğtişâştan sonra kendi dinine dönmek isteyenlere kolaylık sağladığı bilinmektedir⁵³. Konya telgrafhanesinde makinist olarak çalışan Mehmed Ali Efendi, karısı ve iki üvey kızı bu neviden ihtida edenler arasında yer almaktadırlar. Mehmed Ali Efendi aslen Diyarbakırlı ve Ermeni'dir, iğtişâştan sonra karısı ve üvey kızları ile birlikte Konya'ya göç ederek ihtida etmişlerdir. Gerçek kızlar evlenme çağına geldiğinde ortaya çıkmıştır. Çünkü büyük üvey kızı Kayserili Mihran adında bir Ermeni ile evlendirilmek istenmiştir. Hâlbuki Müslüman kadınların gayrimüslimlerle evlenmeleri mümkün değildir. Olaya yetkililer dâhil olduğunda gerçekte Ermenilikten vazgeçmedikleri anlaşılmıştır⁵⁴.

Bazen ise cezadan kurtulmak için Müslüman olan Ermeniler vardır. Adapazarı Ermenilerinden olan Kırkor 12 yıl önce tüccar yol arkadaşını öldürüp malları ile

(46) BOA. HR. SFR., 5/55, 28 Ağustos 1843.

(47) BOA. İ.MSM., 63/1823, lef 4.

(48) Avakim hakkında Meşihat'ın verdiği fetva şu şekildedir: "İlâm-ı şer'ide mastur'ul-ism olan Avakim Valdağya'nın ba'del İslâm irtidadı cihetiyle imhal olunub intikal ettiği Nasraniyet'ten teberrî ile ta'ib olur ise febiha, eğer irtidadında ısrar ve İslâm 'dan ibâ ve imtina eder ise, bile tevkif katl olunmak iktiza edeceği... BOA. İ. MSM, 63/1823, lef 5.

(49) Selahittin Özçelik, "Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)", s. 361.

(50) BOA. DH. TMİK.M., 27/70, 28 Ocak 1898.

(51) BOA. Sadaret Mektubi Kalemi, 651/6, 11 Nisan 1896.

(52) BOA. DH. TMİK.M 28/1; 3 Mart 1897.

(53) BOA. DH. TMİK.M., 27/21, 19 Mart 1897.

(54) BOA. DH. MKT., 1097/62, 7 Temmuz 1906.

birlikte kaçmıştır. Yakalandığında tüccarın ailesi mahkemede kısas talep ettiğinde ihtida etmiştir. Tüccarın ailesi onun Müslüman olması üzerine affetmeye karar vermişlerdir. Kırkor bu olaydan sonra Adapazarı'nda kalamamış ve Bolu'ya taşınmıştır. Aradan yedi sene geçtikten sonra yeniden Adapazarı'na dönüp eski karısı ile beraber olmak istemiştir. Fakat karısı onun Müslüman olmasından sonra Hıristiyan birisi ile evlendirilmiştir⁵⁵.

Bir başka zorlama olayı bireyseldir. Muş'ta bir çavuş Ermeni kızını kaçırap Erzurum'a götürmüştür. Kızın Muş'ta ihtida ettiğini söyleyerek onunla evlendiğini beyan etmiştir. Fakat kız daha sonra Katolik muhassasına sığınmış, oradan da Erzurum'daki Rusya Konsolosu'nun tercümanının evine getirilmiştir. Devlet, kızın ihtida sürecinin acele ile yapıldığını ve yeniden ihtida edip etmediğinin tespit edilmesi gerektiği ve bunun için münasip bir hanede tutulması amacıyla kızın teslim edilmesini Rusya Konsoloslukundan talep etmiştir. Fakat Konsolosluk kızın Katolik Ermeni olduğunu ileri sürerek kızı iade etmeyi reddetmiştir. Olayın nasıl sonuçlandığını takip edemiyoruz. Ama devlet kızın yeniden Meclis'te herkesin huzurunda sorguya çekilmesi hususunda ısrar etmektedir⁵⁶.

Bir başka olay Bitlis'te meydana gelmiştir. Sare adında bir Ermeni kadın meclis huzurunda ihtida etmesine rağmen, daha sonra dinine geri dönmeye karar vererek Rusya Konsoloslukuna iltica etmiştir. Devlet kadının irtidâdının geçerli olması için ihtidayı icra eden heyet huzurunda mürted olduğunu açıkça ikrar etmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Olayda gerçekten Sare'nin irtidâd etmek isteyip istemediğini takip edemiyoruz. Bir başka irtidâd olayı ise biraz daha farklıdır⁵⁷. Bu defa irtidâd eden daha önce ihtida eden Ankara vilayetinden Mehmed Nuri adını alan mühtedinin Abdullah ve Abdurrahman adındaki oğullarıdır. Babaları ihtida ettiği için onlarda ihtida etmiş kabul edilmişler ve bu yönde ellerine tezkereleri verilmiştir. Fakat Abdullah ve Abdurrahman bir süre

sonra *din-i asliyelerine* geri dönmek istemişlerdir. Devlet her iki Ermeni'nin dini değişikliğinin Ankara nüfus defterine kaydının yapılması yönünde karar almıştır⁵⁸. Aynı işlem Ankara'da Tavebet(?) oğlu Miyak(?) için de yapılmıştır. Önce ihtida eden Miyak(?) kısa süre sonra *mezheb-i asliyesine* geri dönmeye karar vermiş ve devlete başvurarak irtidâdının teyit edilmesini talep etmiştir. Devlet de Miyak'ın(?) durumunun nüfusa kaydının yapılmasını istemiştir⁵⁹.

En ilginç irtidâd olaylarından birisi 1895 yılında Kürdün Kazası Ermenilerinden bir kişinin ihtidası ve irtidâd teşebbüsüdür. Ermeni, Haçip(?) Kazası'nda yaşamakta ve bir Ermeni kadın ile evlidir. Bir aralık Kayseri'ye gitmiş, orada ihtida ederek, Seyyid Ömer'in kızı ile evlenmiştir. Fakat olayın üzerinden tahminen 10 yıl geçtikten sonra irtidâd teşebbüsünde bulunarak eski karısını geri almak istemiştir. Bu hareketinden dolayı ne Müslümanlar arasında ne de Ermeniler arasında can güvenliği olamayacağı gerekçesi ile İçili Sancağı'na gönderilmesine karar verilmiştir⁶⁰.

Erzincanlı Ermeni Kırkor ise işine geldiği zaman Müslüman işine geldiği zaman Ermeni suretinde dolaşmaktadır⁶¹. Aslında Kemah'ta ihtida, kısa süre sonra irtidâd etmiştir. Kırkor, Haçipli(?) Ermeni gibi bu davranışı ile Müslümanların ve Hıristiyanların tepkisi- ni çektiğinden Rodos'a gönderilmesine karar

(55) Halide Aslan, *Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876)*, s. 60.

(56) Yapılan tahkikatta ihtidasına dair kayıtlar ve şahitler olmasına rağmen evlilik ile ilgili bir tespit yapılamadığı anlaşılmıştır. BOA. A. MKT. MHM., 643/38, 27 Ağustos 1904.

(57) BOA. BEO., 2837/212771.

(58) BOA. DH. MKT., 2701/82, 7 Ocak 1909; çok geç tarihliliği bu olay ilk değildir.

(59) BOA. MV., 132, 25 Ağustos 1911.

(60) Müslüman olunca adı Mustafa olmuştur. Ermenice adı Nişan'dır (?). BOA. BEO., 627/47002.

(61) Kıyafet toplumsal statüyü belirlediği gibi dini farklılığı da belirlemekteydi. İrvin Cemil Schick, "Tebdîl-i Kıyafet, İrtidat ve İhtida", *Acta Turcica*, Sayı 2-1, Temmuz 2012, s. 35-45; Bu nedenle ihtida eden bir kişinin Müslüman kıyafetleri alması ve bundan sonra yeni kimliğine uygun şekilde giyinmesi için *Kisve-baba* adıyla mühtediye para verilir. Geniş bilgi için bakınız: Anton Minkov, *Conversion to Islam as Reflected in Kisve Babası Petitions: An Aspect of Ottoman Social Life in the Balkans, 1670-1730*, McGill University, 2000, s. 202-230; 1735 tarihli bir vesikada "Şeref-i İslam ile müşerref olana kadimden her ne verile gelmişse ona göre verilsin" şeklinde ifade çok eskiden beri bu uygulamanın devam ettiğini göstermektedir. Mithat Sertoğlu, "Nev Müslim", *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul, 1986, s. 237.

verilmiştir⁶². Devlet bu gibi durumlarda her iki dinin mensupları arasında herhangi bir sorun çıkmasını istemediği gibi kişilerin başına bir şey gelmesini önlemek için gereken tedbirin alınmasını sağladığı görülmektedir.

Malatya'da Ermeni Karabaş'ın kızı İslamiyet'i kabul ettiğini açıklamasına rağmen Ermeni rahibi ve vekillerinin bulunduğu Meclis-i Kebir'de ihtidasını inkar edip, *mezheb-i asliyesine* dönmüştür. Bu kıza Müslüman nazarı ile bakılamayacağı, ancak irtidâd sürecini nasıl olacağı hususunda hükümetten bilgi alınması için yazı yazılmıştır⁶³. Bu olaydan anlaşılacağı üzere irtidâd sürecini nasıl olacağı konusunda ihtida süreci gibi herkes tarafından bilinen tam olarak belirlenmiş esaslar yoktur⁶⁴. Fakat belgelerden anlaşıldığı üzere; öncelikle irtidâd etmeye karar veren kişi öncelikle aynı ihtida ettiği meclis huzurunda bunu açıkça ikrar etmesi gerekmektedir⁶⁵. Meclisin toplanmasına kadar güvenilir bir yerde ikamet etmesi sağlanmaktadır. Tabii ki Müslüman bir hanede ikamet ettirilmelidir⁶⁶.

Bundan sonra mürted aldığı Müslüman ismini bırakarak gayrimüslim isim almakta ya da ihtida etmeden önceki ismini kullanmaya başlamaktadır. İşkodra vilayet tercümanı Ermeni Naşid'in (?) irtidâdına dair gelen haberler üzerine olayın tahkikatının yapılması için Tekfurdağı Mutasarrıflığı'na yazı yazılmıştır. Nişan'ın Tekfurdağı'nda olduğu tespit edilmiştir. irtidâd ettiği İşkodra'ya dönmek için verdiği istidasında Keyforan adını kullanmasından anlaşılmıştır⁶⁷. Artık irtidâd eden kişinin mahallin nüfus defterine kaydı aşamasına gelinmiştir. Böylece işlem resmileştirilmiş olmaktadır⁶⁸.

Sonuç olarak ihtida İslam devletlerinin teşvik ettiği, mühtedileri toplumun içine aldığı olgudur. Her ne kadar din değiştirmek çok zor olsa da kültürel, dini, ekonomik, siyasi birçok nedenden ötürü dinini bırakıp yeni bir dine giren, böylece yeni bir hayata başlayan insanlar vardır. Buna İslam dini kabul etme

olarak baktığımızda şeref-i İslam ile müşerref olma olarak değerlendirmekteyiz. Bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti de bu uygulamalardan arı değildir. Devlet zaman içerisinde değişmekle birlikte ihtida edenlere kisve-baha, sünnet akçesi gibi değişik başlıklar adı altında maddi destek sağlamıştır. İhtida edenlerin yanı sıra İslam dininden başak bir dine geçen, irtidâd eden, ihtida etmişken bir süre sonra eski dinine geri dönenler vardır.

Yönetimi altında birçok milleti ve dini barındıran Osmanlı devletinde Yahudiler, Rumlar gibi Ermenilerden de ihtida edenler olduğu gibi irtidâd edenlerde olmuştur. Her iki konu Tanzimat'a, hatta 1844'e kadar devletin iç meselesi olarak değerlendirilmiş ve dışarıdan müdahalelere izin verilmemiştir. Gerek Osmanlı devletinin değişen şartları gerekse dünyanın geldiği insan hakları noktasında irtidâd olaylarına bakış açısı değişmiş ve Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmak için birer vesile olarak görülmeye başlanmıştır.

Bütün bunlara rağmen ihtida eden Ermeniler, bizzat kendi milletleri tarafından çoğu zaman baskıya maruz kalmışlar, bazen de ihtidalarının bedelini hayatlarını vererek ödemek zorunda kalmışlardır. Özellikle Rusya, İngiltere, Fransa gibi devletleri kullanarak ihtidaları engellemeye çalışmışlardır. Kimi zaman cebren ihtida etmek zorunda bırakıldıklarını, kimi zaman ise yaşlarının küçük oldukları gerekçesi ile ihtidalarının geçersiz sayılmasını istedikleri kişilerin yeniden kendilerine dönmelerini sağlamak için ellerinden geleni yapmaya gayret etmişlerdir. Ancak bu

(62) BOA. *DH. MKT.*, 1906/15, 29 Aralık 1891.

(63) BOA. *HR. MKT.*, 215/58., 12 Kasım 1857.

(64) Sis Kazası'ndan Ermeni Adanalı oğlu Kırkor kendi arzusu ile ihtida etmesine rağmen bir süre sonra irtidat etmek istemiştir. İrtidat edenlere dair icraya mahsus usul olmadığı belirtilerek, Kırkor'un Sis'te kalmasının bekası için iyi olmadığından Kastamonu'ya gönderilmesine karar verilmiştir. BOA. *BEO.*, 134/9999, 28 Ocak 1893.

(65) BOA. *A. MKT. MHM.*, 643/38, 27 Ağustos 1904.

(66) BOA. *A. MKT. MHM.*, 643/38., 27 Ağustos 1904.

(67) Keyforan'ın (?) İşkodra'ya gitmesine izin verilmediği gibi Tekfurdağı'nda kalması da sakıncalı bulunduğundan Anadolu'da bir yere gönderilmesi emredilmiştir. BOA. *BEO.* 1601/120014, 7 Aralık 1899.

(68) Ali Açıkel, "Şer'iyye Sicillerine Göre Tokat'ta İhtida Hareketleri...", s. 174.

türden itirazların çoğunlukla akamete uğradığını görmekteyiz. Aynı şekilde bir kişinin irtidâd etmesi, İslam dininden çıkması Müslüman toplumunun tepkisine yol açmıştır. Devlet böyle durumlarda gerekli tedbirleri almaya çalışarak, mürtedleri başka bir mahalle göndermek durumunda kalmıştır. İki ihtida ve irtidâd olayında olduğu gibi işine geldiği gibi davranan kişiler her iki toplumun tepkisine yol açmış, onların başka mahalle gönderilmesi bir zorunluluk halini almıştır.

Avrupalı devletler ise hemen her konuda olduğu gibi bu konuyu da kullanarak Osmanlı Devleti'nin içi işlerine karışmaktan geri kalmamışlar, her olayı nüfuz kazanmak için ele geçen bir fırsat olarak görmüşlerdir. Bu nedenle diğer bütün meseleler gibi neredeyse her ihtida ve irtidâd vakası Rusya, İngiltere ve Fransa başta olmak üzere Avrupalı devletlerin önde gelen konusu haline gelmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar devam etmiştir.

Kaynakça

- BOA. DH. MKT., 1415/36, 1420/47, 2036/59, 1840/116, 1835/98, 2768/36, 1097/62, 2701/82,
BOA. HR. MKT. 176/41, 176/41, 128/11, 215/58.
BOA. DH: TMİK. M., 125/54, 58/44, 28/1, 27/21, 27/70.
BOA. BEO., 2837/212771, 627/47002, 134/9999
BOA. DH. EUM., 26/19, 22/45, 71/42,
BOA. ZB., 395/72; 312/78
BOA. DH. UMUM. 64/63
BOA. HR.SYS. 2755/36
BOA. DH. İD., 116/7
BOA. İ. MSM, 63/1823
BOA. HR.SFR., 5/55
BOA. Sadaret Mektubi Kalemî, 651/6
BOA. A. MKT. MHM., 643/38
BOA. MV., 132
12 Numaralı Mühimme Defteri (978-979 / 1570-1572) Özet-Transkripsiyon ve İndeks, I, Ankara 1996.
AÇIKEL, Ali, "Şer'iyye Sicillerine Göre Tokat'ta İhtida Hareketleri (1772-1897)", A.Ü. Türkiyat

Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 23, Erzurum 2004, s. 171-193.

ADIYEKE, A. Nükhet "XVII. Yüzyıl Girit (Resmo) Şeriye Sicillerine Göre İhtida Hareketleri ve Girit'te Etnik Dönüşüm", XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002), II/1, Ankara 2006, s. 557-568.

ARSLAN, Adem, İlk Devir İslam Ceza Hukukunda Hadd Cezalarının İnfazı, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa 2008.

ASLAN, Aslan, Tanzimat Döneminde İhtida (1839-1876), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2008.

ASLAN, Halide, "Osmanlı Son Döneminde Kosova'da İhtidâ (İslâmlaşma Süreci) Üzerine Bazı Değerlendirmeler", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 52:1, Ankara 2011, s. 165-188.

BAER, Marc David, IV. Mehmet Döneminde Osmanlı Avrupası'nda İhtida ve Fetih, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul 2010.

BEROJE, Sahip, "İslam Hukukunda İrtidat Cezasına Yeni Bir Yaklaşım", İslam Araştırmaları Dergisi, XVII/4, 2004, s. 308-323.

ÇALIŞIR, M. Fatih, "Conversion and Apostasy in the "Tanzimat State": Case of Selim Ağa", Tarih Okulu, Sayı: 5, Sonbahar 2009, s. 111-121.

ÇETİN, Osman, Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları 1472-1909), Ankara 1999.

ÇOLAK, Kamil, XVI. Yüzyılda İstanbul'da İhtidâ Hareketleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara, 2000.

DEMİR, Alpaslan, "Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda İhtida Hareketleri", Gazi Türkiyat, Sayı: 4, Ankara 2009, s. 199-205.

DEVELİOĞLU, Ferit, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara 1998.

ERDÖNMEZ, Celal, "Şer'iyye Sicillerine Göre Tanzimat Dönemi'nde Kıbrıs'ta Bir irtidât ve Tanassur Vakası", Sosyal Bilimler Dergisi, X/1, s. 99-123.

GÜLER, İbrahim, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Ermeniler: Gözlemler ve Düşünceler", Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, II, Kayseri 2007, s. 334-361.

Heffening, "Mürted", İA, VIII, İstanbul 1971, s. 812-814.

İNCE, İrfan, "Ridde", TDVİA, XXXV, İstanbul 2008, s. 88-91.

KARADAĞ, Esra, XIX. Yüzyılın İlk Yarısında (1800-1850) Anadolu'da İhtidâ Hareketleri, Yüksek Lisans Tezi, Sivas 2005.

ORTAYLI, İlber, "Tanzimat Dönemi Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", Osmanlı İmparatorlu-

ğunda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I, Ankara 2004, s.313-319.

KIZILKAN, Ayşe Ö., “Tanzimat’tan Sonra Osmanlı İhtida Olaylarına Gayr-i Müslimlerin Tepkisi: İşkence ve Zulümler”, *Tarih Okulu*, Sayı: 13, (Sonbahar-Kış 2012), s. 35-51.

KÖSE, Ali, “İhtida”, *TDVİA*, XXI, İstanbul 2000, s. 554-558.

KÖSE, Murtaza, İslam Kamu Hukuku Konusu Olarak İrtidat ve Mürtedin Hükümü, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1991.

KRSTIC, Tijana, “Conversion”, *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, 2008, s. 145-147;

MERCAN, İsmail Hakkı, “Şeriye Sicillerine Göre Balıkesir Ermenilerinin Sosyal Yaşantısı ve İhtida Eden Ermeniler”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, II, Kayseri 2007, s. 410-425.

MİNKOV, Anton, *Conversion to Islam as Reflected in Kisve Babası Petitions: An Aspect of Ottoman Social Life in the Balkans, 1670-1730*, McGill University, 2000.

ÖZÇELİK, Selahittin, “Osmanlı İç Hukukunda Zorunlu Bir Tehir (Mürted Maddesi)”, *OTAM*, Sayı: 11, Ankara 2000, s. 247-438.

ÖZKUL, Ali Efdal, Osmanlı İdaresinde Kıbrıs Adası’ndaki İslâmiyete Geçmede (İhtida) Kadınların Durumu”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III/13, 2010, s. 220-231.

ÖKSÜZ, Melek, 1746-1789 *Tarıhleri Arasında Trabzon’da Sosyal ve Ekonomik Hayat*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2004.

SAYDAM, Abdullah, XIX. Yüzyılın İlk Yarısın-

da Trabzon’da Ermeni Nüfus ve Cemaatler Arası İlişkiler, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, I, Kayseri 2007, s.115-142.

SCHİCK, İrvin Cemil, “Tebdil-i Kıyafet, İrtidat ve İhtida”, *Acta Turcica*, Sayı 2-1, Temmuz 2012, s. 35-45.

SELÇUK, Havva, “Tapu-Tahrir ve Maliyeden Müdevver Defterlere Göre Rumeli’de İhtida Hareketleri (1432-1482)”, s. 165-176.

SERTOĞLU, Mithat, “Nev Müslim”, *Osmanlı Tarih Lugatı*, İstanbul, 1986.

SUBAŞI, Turgut, Bir Osmanlı Ermenisi’nin İrtidat Olayı ve Avrupa Devletlerinin Tepkisi”, *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, IV, Ankara 2014, s. 107-125..

ŞEKER, Mehmet, *Osmanlı Belgelerinde İhtidâ Kavramı ve Mübtediler*, İstanbul 2007.

TABAKOĞLU, Ahmet, *Gerileme Döneminde Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985

TORUNOĞLU, Berke, *Murder in Salonika, 1876: A Tale of Apostasy Turned into an International Crisis*, Bilkent University, Ankara 2009.

UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teskilatı*, Ankara 1988.

Vehbe Zuhaylî, İslâm Fıkı Ansiklopedisi, VII, İstanbul 1994.

YILDIZ, Bilal, “Osmanlı’nın Son Dönemlerinde Denizli’de Yaşanan Bazı İhtida Örnekleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, Amasya, 2013, s. 106-120.

YİĞİT, Ahmet, İzmir Şer’iyye Sicillerine Yansıyan İhtida Vakaları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III/11, Kış 2010, s. 633- 648.